

ІНСТИТУТ ПРЕФЕКТА У ФРАНЦІЇ ЯК ПРИКЛАД ДЛЯ УКРАЇНИ PREFECT INSTITUTE IN FRANCE AS AN EXAMPLE TO UKRAINE

Марцеляк О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті порушується питання щодо правової природи інституту префекта, його становлення й різновидів у Стародавньому Римі. Аналізуються історичні передумови запровадження префектів у Франції, реформування цього інституту, його сучасний конституційно-правовий статус. Акцентовується увага на обраній моделі інституту префекта в запропонованих змінах до Конституції України.

Ключові слова: префект, супрефект, конституція, децентралізація влади, місцеве самоврядування.

В статье освещается вопрос о правовой природе института префекта, его становлении и видах в Древнем Риме. Анализируются исторические предпосылки учреждения префектов во Франции, реформирование данного института и его современный конституционно-правовой статус. Акцентируется внимание на модели института префекта, предложенной в изменениях в Конституцию Украины.

Ключевые слова: префект, супрефект, конституция, децентрализация власти, местное самоуправление.

The article highlights the issue of the legal nature of the institution of the prefect, his formation and types of ancient Rome. Analyzes the historical background of the establishment of prefects in France, reform of this institution and its modern constitutional and legal status. The attention is focused on a model institution of the prefect, the proposed changes to the Constitution of Ukraine.

Key words: prefect, sub-prefect, constitution, decentralization of power, local self-government.

Актуальність теми. Розпочата в Україні конституційна реформа спрямована на модернізацію чинної в країні системи державного управління, децентралізацію державної влади й створення ефективної моделі місцевого самоврядування, що гарантуватиме належний соціально-економічний розвиток адміністративно-територіальних одиниць і захист прав та інтересів жителів відповідних громад. Вона має на меті наділити органи місцевого самоврядування максимальною економічною й соціальною автономією. І варто відзначити, що у вітчизняній історії державного будівництва вперше мається на меті вироблення форм і методів управління на місцевому рівні «без держави» або «за мінімальної участі держави». Це революційний підхід державотворення, оскільки протягом тривалого часу національного державного будівництва найбільш ефективними вважалися ієрархічні способи управління, що характеризувалися жорсткою централізацією та чіткою ієрархією органів державної влади на центральному й місцевому рівнях. Як писав дослідник цієї проблеми А. Добролюбов, ураховуючи всю складність державного управління, видається, що без ієрархічних систем обійтися не можна. Вони є універсальними «підсилювальними» властивостями, що багаторазово примножують можливості людського співтовариства, здатність поєднувати колектив людей для вирішення завдань, непосильних для однієї людини [1, с. 28–29].

Виклад основного матеріалу. Зазначений підхід в організації державної влади ґрунтувався на виробленій радянською доктриною практики, ідейними натхненниками якої були представники марксизму-ленінізму; на концепції влади Т. Парсона та його по-

слідовників, які вважали, що влада включає в себе таке: а) підпорядкованість нижчих вищим; б) відсутність оцінювання підпорядкованими обґрунтованих директив вищих; в) підпорядкованість навіть у разі необхідності виконання неадекватних або аморальних наказів [2, с. 12]; поглядах О. Градовського, який уважав, що влада, основана на примусі, виходячи з того, що вона є першим і основним елементом кожної держави, – «ідеальна могутність держави, ідея державного абсолютизму незалежно від тієї чи іншої форми. Уявити державу без влади рівнозначно анархії. Вона могутній авторитет у суспільстві. Абсолютна її могутність поширюється на все без винятку й потребує собі повного підпорядкування... Разом із розвитком влади в суспільстві з'являються й норми, правила, що визначають відносини правителів і підлеглих» [3, с. 15] тощо.

Проте позитивний зарубіжний досвід державотворення розвинутих демократичних країн засвідчив, що суспільство може успішно розвиватися й без жорсткої централізації та чіткої ієрархії органів державної влади на місцевому рівні. Як пишуть автори роботи «Грани глобалізації: Трудные вопросы современного развития», світовий досвід свідчить, що будь-яка суспільна система організації й управління завжди поєднує в собі ієрархічні, наказові, авторитарні та формалізовані методи контролю і примусу з більш гнучкими, горизонтальними, неформалізованими, локальними механізмами самоврядування [4, с. 187]. Про це зазначає і академік О. Петришин, який говорить, що функціональне призначення держави як органу управління соціумом, «концентрованої та організованої сили суспільства» полягає в

тому, щоб бути головним інструментом, за допомогою якого суспільство набуває здатності вирішувати свої актуальні проблеми [5, с. 6]. Та й практика державотворення низки розвинутих демократичних країн свідчить, що найбільший їх економічний розвиток відбувався в умовах децентралізації влади.

Виходячи з цього, на сьогодні актуальним питанням у науці конституційного права України, яке потребує свого дослідження, є питання обрання найбільш ефективної моделі здійснення реформи вітчизняного механізму державної влади, схеми децентралізації влади в Україні, визначення інститутів влади, які будуть її модернізувати чи відігравати пріоритетну роль у цьому процесі, окреслення нового конституційно-правового статусу органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Особливо в цьому аспекті хотілось би звернути увагу на інститут префектів. Відповідно до напрацьованих змін до вітчизняного Основного Закону, в Україні пропонується його запровадження, який буде представляти виконавчу гілку влади на регіональному й районному рівнях. Для нашої держави ця інституція нова, вітчизняними науковцями майже не досліджена (виняток становлять роботи А. Ткачука та Д. Шемеліна), тому варто проаналізувати зарубіжний досвід її функціонування, передусім французький, де інститут префекта існує тривалий час, пройшов кілька етапів реформування й на сьогодні гідний уваги з погляду вивчення як ефективного органу державної влади.

Загалом етимологія слова «префект» походить від латинського *praefectus* – префект, начальник, завідувач, наглядач, блюститель – і в Давньому Римі це була назва окремих адміністративних і військових посад, зокрема префекти призначалися для управління провінціями [6, с. 394].

У юридичній енциклопедії також зазначається, що префект (лат. *praefectus* – начальник) – 1) у Давньому Римі адміністративна або військова посада (напр., командуючий військовими підрозділами, намісник Єгипту, командир пожежників у Римі, завідувачий зерновим господарством, міський префект – наділений поліцейською владою й представник правосуддя тощо), а також особа, яка посідає цю посаду; 2) у деяких державах посадова особа, яка стоїть на чолі департаменту, округу чи іншої адміністративно-територіальної одиниці; 3) начальник міської поліції в деяких країнах [7, с. 358].

Доволі розширену характеристику цього терміна дають автори вітчизняної юридичної енциклопедії за редакцією академіка Ю. Шемшученка: префект (лат. *praefectus*, букв. – поставлений на чолі, начальник, глава, від *praee* – попереду, вперед і *fecere* – робити) – 1. У Давньому Римі особа, яка посідала певну адміністративну, судову або військову посаду. За принципу префектами називалися вищі посадові особи – правитель Єгипту, начальники преторіанців (особистої охорони імператора й полководців), а дещо пізніше – командувач військ в Італії (крім Риму) і командувач флоту. До префектів належали наглядачі за діяльністю префектур і помічники преторів. У 367 р. до н. е. була введена посада міського префекта. Він

здійснював адміністративні функції, нагляд за поліцією, цивільне та кримінальне судочинство. Міські префекти були також апеляційною інстанцією, у межах своїх повноважень приймали адміністративні рішення. Префектами були відомі давньоримські юристи Папініан, Павло, Ульпіан та ін.

2. У низці сучасних держав представник центрального (Франція, Італія, Румунія, Японія) або регіонального (Російська Федерація) уряду на місцях. У сучасному значенні посада префекта вперше була заснована у Франції (1802). Французькі префекти здійснювали адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоуправління та місцевого управління в департаментах. Інститут префектів був ліквідований у 1982 р. Їх замінили комісари республіки. У 1989 р. декретом уряду Франції відновлено вживання цього посадового терміна (поряд із терміном «комісар республіки»). У Франції є також посада префекта поліції Парижа. У Румунії префекти призначаються урядом у кожний повіт і муніципалітет Бухарест. Вони керують роботою відповідних місцевих служб міністерств і відомств, можуть опротестувати в органах адміністративної юстиції акти органів місцевого самоуправління, зупиняти їх дію. Із 1991 р. посада префекта запроваджена в Російській Федерації. У Москві, зокрема, префекти – це посадові особи системи міської адміністрації, керівники відповідних територіальних одиниць, які здійснюють управлінські функції в адміністративних округах столиці й за посадою входять до складу уряду міста, що призначаються і звільняються мером Москви.

3. У Ватикані – особа, що очолює конгрегацію (департамент, міністерство) [8, с. 76–77].

Автори цієї самої енциклопедії дають трактування й терміна «префектура» (лат. *praefectura* – начальство, командування, управління провінцією) – 1. У Давньому Римі муніципії (союзні міста, пов'язані договором із Римом), які не мали власного самоуправління та перебували під наглядом префекта. Із 4 ст. – адміністративно-територіальна одиниця Римської імперії. Уся територія країни була поділена на 4 провінції: Схід, Іллірія, Італія й Галлія. Кожна з провінцій управлялася за єдиними принципами й політично підпорядковувалася центральній владі.

2. В Італії – адміністративний орган у провінціях, підпорядкований міністерству внутрішніх справ і очолюваний префектом, якого призначає президент республіки.

3. У Франції – адміністративний центр департаменту; адміністрація департаменту, яку очолює префект; будинок, де вона знаходиться; префектура (управління) поліції Парижа (утв. 17.II.1800); морська префектура – головне місто морського регіону, військовий порт, керований морським префектом – віце-адміралом, командувачем цієї територіальної одиниці (є 3 морські префектури – у містах Шербурі, Бресті, Тулоні).

4. У Японії – основна адміністративно-територіальна одиниця.

5. У Російській Федерації – органи місцевої виконавчої влади, утворені в 1991 р. в Москві та низці інших міст.

6. Апостольська префектура – територіальна одиниця в країнах, де католицька церква здійснює місіонерську діяльність. Її очолює префект – прелат.

7. Префектура з економічних справ Святого Престолу – міністерство фінансів держави Ватикан [8, с. 77].

Отже, можна сказати, що термін «префект» латинського походження, у Давньому Римі так називалися посадові особи, котрі стояли на чолі управління окремої частини адміністрації, суду, державного господарства чи армії. Вони очолювали державні установи (магістратури) і муніципальні служби чи обіймали інші вищі посади в Римській імперії. Протягом усього періоду давньоримської історії функції префектів змінювалися, як і ступінь їх впливу на державотворчі процеси. Загалом у цей час префекти ділилися, як правило, на префектів із стану сенаторів чи еквітів.

Із стану сенаторів можна виокремити таких:

1. Praefectus urbi – формальний представник (царя) імператора в Римі. У республіканський період, коли на чолі держави стояли консули, легко міг бути замінений іншою посадовою особою. Міська префектура стала майже зайвою розкішною або просто формальністю. Значення міських префектів надзвичайно посилилося в період принципату. Ще за Августа й Тіберія не було постійних префектів. Однак із другої половини I ст. всі функції преторів і еділів поступово поглинаються префектурою. Юрисдикція префекта поширювалася на 100 миль навколо Риму, йому були підпорядковані три поліцейські когорти по 1 000 чоловік кожна (cohortes urbanae).

2. Praefectus aerarii militaris – три сенатори, що обіймали цю префектуру, у функції якої входило управління касою ветеранів.

3. Praefectus aerarii Saturni – два сенатори, які управляли державною казною.

4. Praefectus alimentorum – сенатор, який управляв фондом допомоги дітям, котрі потребують.

5. Praefectus frumenti dandi – два претори, відповідальні за безплатний розподіл зерна в Римі.

Другу групу префектів становили префекти зі стану еквітів, а саме:

1. Префект аннон, який контролював постачання продовольства і пшениці в Рим.

2. Префект вінилів, котрий керував пожежною охороною й відповідав за порядок у нічний час.

3. Префект Августана, у свою чергу, був намісником провінції Єгипет і виконував функції військового та цивільного керуючого.

4. Префект преторія, який був однією з вищих посадових осіб у Римській імперії, нерідко найближчим помічником імператора [9].

Також у період республіки консул, який залишав столицю, призначав правителя, якого йменували міським префектом. Префект міста заміщав імператора під час його тривалої відсутності, він залишався на своїй посаді стільки років, скільки завгодно було імператору, іноді довічно, іноді кілька років. Поруч із ним були особи, які відали різними галузями міського господарства, але поступово, протягом двох століть імперії, усі ці галузі збиралися в його руках: префект міста був розпорядником усіх

міських справ, а інші тільки допомагали [10, с. 111]. Його основним обов'язком була охорона порядку та спокою в Римі, нагляд за політичною благонадійністю його мешканців. Префекту міста була підпорядкована римська поліція. Префект не тільки стежив і розпоряджався, його юрисдикції були підвідомчі кримінальні злочини, йому належала судова влада, префект міг самостійно проголошувати вирок. Він також виступав і як апеляційна інстанція.

У сучасному значенні посада префекта була встановлена у Франції законом від 28 лютого 1800 р. (17 лютого 1800 р.) для управління департаментом. Це відбулося після революції 1789 р., під час якої мала місце спроба здійснити децентралізацію влади й надати більш широких прав провінціям. Однак така реформа призвела до послаблення держави. Тому дуже скоро було взято курс на відновлення державної централізації, особлива роль у цьому плані відводиться Наполеону, який виступив провідником нової централізованої адміністративної системи. Відповідно до неї, префекти Франції здійснювали адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоуправління та місцевого управління в департаментах, і загалом такі функції зберігалися за ними тривалий час. Проте в 1982 р. в результаті реформи місцевого самоврядування у Франції відбулися зміни в їхньому статусі. Відповідно до Декрету уряду від 10 березня 1982 р., префекти регіону й департаменту стали називатися комісарами республіки. Вони втратили повноваження голів виконавчої влади департаментів і регіонів. Ними стали голови генеральних і регіональних рад. Префекти натомість отримали право здійснювати нагляд за діяльністю цих рад. А 29 лютого 1989 р., ураховуючи побажання громадськості, декретом уряду Франції відновлено офіційне використання й самого посадового терміна «префект» (поряд із терміном «комісар республіки»).

Незважаючи на перший погляд на зменшення повноважень префектів у результаті реформи 1982 р., вони не втратили свого впливу на середніх і малих територіальних одиницях, у яких вони продовжують залишатися «природними» радниками з різноманітних питань. Хоча в Конституції Франції їхній статус визначений дуже поверхово. Зокрема, ст. 72 Конституція Франції проголошує: «Територіальними колективами Республіки є комуні, департаменти, регіони, колективи зі спеціальним статусом та заморські колективи, зазначені в ст. 74... У територіальних колективах Республіки представник Держави, що представляє кожного з членів Уряду, є відповідальним за національні інтереси, адміністративний нагляд і дотримання закону» [11, с. 63].

Спеціальним законом від 02 березня 1982 р. № 82-213 уточнюється: «Представник держави в департаменті призначається Указом Президента ухваленим на засіданні Ради Міністрів. Він репрезентує кожного з міністрів і керує службами держави в департаменті, крім випадків, обмежено перерахованих розпорядженням Державної Ради. Тільки він має право висловлюватися від імені держави перед генеральною радою. Представник держави в департаменті

ті дбає про національні інтереси, додержання законів, громадський порядок і, за умов, визначених в цьому законі, про відомчий контроль. Якщо інакше не зазначено цим законом, він здійснює компетенції, що раніше належали департаментському префекту, як уповноважений уряду в департаменті. Йому для цього допомагають у департаменті генеральний секретар і, в разі потреби, уповноважені в округах представники держави. За умов, передбачених цим законом, він піклується про справне здійснення своїх повноважень властей департаменту і комун» [12, с. 67].

На сьогодні корпус префектів на 4/5 повинен комплектуватися з випускників *Ecole Nationale d'Administration* (Національної школи адміністрації), тобто вони мають відбиратися із супрефектів і осіб цивільної адміністрації, а на 1/5 – урядом на свій розсуд. Префекти – це державні службовці високого рівня. Формально вони входять до структури Міністерства внутрішніх справ. У кожному департаменті префект є представником центральної влади при державних і місцевих установах. Їхня професійна діяльність напряму не пов'язана з їхньою політичною належністю до певних політичних сил. Водночас кар'єрна діяльність префектів залежить від вищого державного керівництва, у будь-який момент вони можуть бути переведеними на роботу в інший департамент чи в резерв.

Префект очолює департамент, йому підлеглий адміністративний апарат, окрім того, йому підлегли деякі місцеві підрозділи центральних органів, зокрема під його керівництвом перебувають державні служби в департаменті – поліція, дорожня служба тощо. Префекту підчиняються й субпрефекти, що функціонують у межах округів. У регіоні посаду префекта обіймає префект найбільшого департаменту, що входить до його складу.

Завданням префекта (департаменту й регіону) є здійснення адміністративного нагляду за діяльністю місцевих органів влади та керівництво роботою територіальних органів центральних відомств. Оскільки префект по статусу є представником уряду в департаменті, то він зобов'язаний інформувати уряд про стан справ у департаменті, а також доводити політику уряду до місцевих виборних органів і сприяти їм у проведенні цієї політики.

Важливим напрямом діяльності префектів є оскарження в адміністративному суді рішення відповідного місцевого органу, якщо, на їхню думку, таке рішення суперечить законам республіки. При цьому префект знайомиться з усіма рішеннями муніципальної ради, оскільки закон зобов'язує останню передавати прийняті нею рішення префекту й вони вважаються такими, що набрали чинності тільки після передання префекту чи супрефекту і їх офіційного оприлюднення (це так званий інститут адміністративної опіки – система контролю центральної або регіональної влади за місцевим самоврядуванням, за якої рішення його органів не можуть вступити в силу без дозволу органу чи посадової особи центральної (регіональної) публічної адміністрації (міністра, губернатора, префекта, комісара і т. ін.). Відмова в дозволі може мотивуватися як

незаконністю, так і недоцільністю чи несвоєчасністю прийняття рішення). Якщо префект доходить висновку, що рішення ради не відповідає законам республіки, то він протягом 2-х місяців може звернутися до адміністративного суду або ж дія рішень муніципальної ради може бути ним призупинена. Кінцеве рішення з цього приводу приймається судом. За неспроможності муніципальної ради здійснювати управління місцевими справами префект може зупинити її діяльність на термін не більше ніж один місяць і повідомити про це міністра внутрішніх справ, а якщо рада не може забезпечити управління комуною, то вона може бути достроково розпущена президентом, якщо це схвалено на засіданні уряду. Також у разі порушень мером своїх повноважень чи допущення ним грубих проступків префект звертається з відповідним поданням до міністра внутрішніх справ, який має право призупинити діяльність мера терміном до одного місяця, а указом глави держави, схваленим урядом, мер може бути відправлений у відставку.

Оскільки префекти входять до структури Міністерства внутрішніх справ, вони здійснюють координацію діяльності поліції й жандармерії щодо суті всіх питань безпеки у відповідному регіоні, мають право у разі здійснення в департаменті злочину щодо державної безпеки (замах, тероризм, шпигунство) підписувати постанови про арешт, обшуки тощо й допомагати відповідним органам у пошуках винних. Також вони виконують низку інших функцій правоохоронного порядку, таких як видання водійських посвідчень і облік мігрантів.

Префекти є розпорядником усіх державних видатків у департаменті, несуть відповідальність за управління нерухомістю й іншим державним майном, що належить державі в департаменті. Дуже важливим напрямом діяльності префектів є виконання ними ролі медіаторів, тобто, як правило, будучи «людиною зі сторони» вони сприймаються місцевими політичними елітами як ефективний медіатор у суперечках між різноманітними місцевими органами, політичними силами.

Загалом можна резюмувати, що префекти у Франції виконують такі повноваження:

- 1) представляють державу в питаннях виконання всіх юридичних актів на рівні департаменту, підписують угоди від імені держави, а також представляють державу в органах правосуддя;
- 2) наглядають за виконанням муніципальними радами законів, указів і постанов уряду та окремих міністрів;
- 3) здійснюють координацію діяльності поліції й жандармерії, забезпечують підтримання громадського порядку у відповідному регіоні;
- 4) приймають рішення нормативного характеру;
- 5) здійснюють адміністративний контроль за діяльністю департаменту та його комун і передають на розгляд адміністративного суду незаконні, на їхню думку, рішення муніципальних рад, можуть ставити питання про відставку мерів;
- 6) є розпорядниками всіх державних видатків у департаменті, несуть відповідальність за управління

нерухомістю й іншим державним майном, що належить державі в департаменті;

7) керують роботою всіх місцевих служб державних центральних органів виконавчої влади та є посередником у взаємовідносинах цих служб, інших місцевих органів, політичних сил, у тому числі й із центральними органами.

Ідея запропонованих змін до Конституції України в плані децентралізації державної влади також полягає в тому, щоб передати реальну владу органам місцевого самоврядування, а префектів залишити як наглядовий орган, майже за аналогією з його французьким колегою. Зокрема, у підготовленому Конституційною комісією законопроекті змін до Основного Закону України передбачено, що префекти будуть призначатися на посаду та звільнятися з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. І вони будуть на відповідній території 1) здійснювати нагляд за додержанням Конституції й законів України органами місцевого самоврядування; 2) координувати діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та здійснювати нагляд за додержанням ними Конституції й законів України; 3) забезпечувати виконання державних програм; 4) спрямовувати й організовувати діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечувати їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації; 5) здійснювати інші повноваження, визначені Конституцією й законами України.

Висновки. Видається, що реорганізація виконавчої влади на місцевому рівні за такою схемою, коли матиме місце заміна інституту голів обласних

і районних держадміністрацій із широкими повноваженнями на інститут префектів із наглядово-координувальними функціями, відбудеться передання значної частини повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування на місцевому та регіональному рівнях, сприятиме більшій автономії місцевого самоврядування, розвитку інститутів самоорганізації населення, забезпеченням місцевих інтересів тощо, що в кінцевому підсумку гарантуватиме становлення України як демократичної, соціальної, правової держави. Водночас очевидно, що вітчизняному законодавцю під час розробки спеціальних законів щодо децентралізації влади варто звернути увагу й чіткіше визначити такі питання: 1) співвідношення повноважень регіональних (обласних) і районних префектів; 2) співвідношення повноважень префектів і територіальних органів центральних органів виконавчої влади на місцях; 3) співвідношення повноважень префектів і голів виконкомів обласних та районних рад і голів обласних і районних рад, що дасть змогу уникнути аномальних ситуацій посягань органів виконавчої влади на повноваження місцевого самоврядування й навпаки; 4) уточнення правової природи повноважень префектів щодо забезпечення виконання державних програм і спрямування й організації діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечення їх взаємодії з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації. Ці питання на рівні проекту закону про внесення змін до Конституції України врегульовано надто поверхово, що викликає справедливую критику багатьох фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Добролюбов А.И. Власть как техническая система: о трех великих социальных изобретениях / А.И. Добролюбов. – Минск : Наука і тэхніка, 1995.
2. Фрицький Ю.О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування : [монографія] / Ю.О. Фрицький. – Д. : ДДУВС; Ліра ЛТД, 2006.
3. Градовский А.Д. Собрание сочинений : в 9 т. / А.Д. Градовський. – Т. 1.
4. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / [М.С. Горбачов и др.]. – М. : Альпина Паблишер, 2003.
5. Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємодії / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47).
6. Конституционное право : [словарь] / отв. ред. В.В. Маклаков. – М. : Юристь, 2001.
7. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров ; под ред. М.Ю. Тихомирова. – М. : Изд-е г-на Тихомирова М.Ю., 1998.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл. , 2003. – Т. 5. – 2003.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vybor.ua/article/novaja_konstitucia/prefekty-mogut-stat-mogilshchikami-podlinnoy-decentralizacii-vlasti.html.
10. Скрипилёв Е.А. Основы римского права : [конспект лекций] / Е. А. Скрипилёв. – 4-е изд. – М. : Ось-89, 2005.
11. Конституції зарубіжних країн : [навчальний посібник] / авт.-упоряд.: В.О. Сєрьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк. – Х. : ФІНН, 2009.
12. Андре Жан Шарль. Огляд місцевого самоврядування у Франції / Шарль Жан Андре ; переклад ПСП. – К., 1994.